

ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ
ΜΕΓΑΡΟ ΝΕΔΕΑΚΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΟΜΙΛΗΤΩΝ
ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

Περιεχόμενα

Srđan Pirivatric	2
Κωστής Σμυρλής	4
Mirjana Živojinović	5
Κρίτων Χρυσοχοΐδης	6
Νίκος Λιβανός	6
Γεώργιος Χαλκιάς	7
Μιχαήλ Κακούρος	9
Δημοσθένης Κακλαμάνος	11
Ζήσης Μελισσάκης	12
Πατάπιος μοναχός Καυσοκαλυβίτης	13
Πασχάλης Ανδρούδης	15
Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας	16
Νικόλαος Μπονόβας	18
Ariadna Voropona	19
Αθανάσιος Παπαϊωάννου	21
Ευάγγελος Ματζίρης	21
Ευγενία Παπαϊωάννου	21
Βασίλειος Χατζημιχαηλίδης	23
Αχιλλέας Κάππης	23
Στέλιος Κουρμπέτης	23

Srđan Pirivatric

*Επιστημονικός Συνεργάτης του Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών της Σερβικής Ακαδημίας
Επιστημών και Τεχνών*

Ο αφορισμός του βασιλιά Ντουσάν (το ανάθεμα του Καλλίστου) – μερικές παρατηρήσεις βάσει εγγράφων στα αγιορείτικα αρχεία

Στην παλαιότερη ιστοριογραφία είναι γενικώς δεκτό ότι με την πράξη της Ενδεμούσας Συνόδου του Οικουμενικού Πατριάρχου – την λεγόμενη «Ανάθεμα του Καλλίστου» - αφορίστηκαν από την οικουμενική εκκλησιαστική κοινότητα ο βασιλιάς Ντουσάν, ο πατριάρχης Ιωαννίκιος και ο ανώτερος κλήρος του θρόνου του Πεκίου. Η απόφαση πάρθηκε κατά τη διάρκεια της πρώτης πατριαρχίας του, από τον Ιούνιο του 1350 έως το καλοκαίρι του 1354, ουσιαστικά ως τον Απρίλιο του 1353. Η κατάσταση όσον αφορά τις σχέσεις των δύο εκκλησιών, των θρόνων της Κωνσταντινουπόλεως και του Πεκίου, ήταν κατάσταση σχίσματος. Η έρευνα αυτού του πολύ σημαντικού γεγονότος παρουσιάζει δυσκολίες λόγω των περιορισμένων πρωτογενών πηγών. Η πράξις του Οικουμενικού Πατριαρχείου η σχετική με τον αφορισμό του βασιλιά Ντουσάν δεν σώθηκε, οι σύγχρονοι βυζαντινοί ιστορικοί δεν αναφέρουν αυτό το γεγονός, ούτε σώθηκε το έγγραφο του πατριαρχείου σχετικό με την οριστική επανένωση των δύο Εκκλησιών το 1375. Σώθηκαν το έγγραφο συμφιλίωσης του Δεσπότη Ούγκλεσα με το Πατριαρχείο από το Μάρτιο του 1368, και η συνοδική πράξις του Πατριαρχείου για την εκκλησιαστική ένωση με την περιοχή του Ούγκλεσα από το Μαΐο του 1371, ενώ μερικά ίχνη αυτού του γεγονότος έμειναν στις ολιγάριθμες και ανεπαρκείς σερβικές πηγές, μεταξύ των οποίων σημαντικότερη είναι ο λεγόμενος Δεύτερος Συνεχιστής του Αρχιεπισκόπου Δανιήλ. Σκοπεύουμε να αναδείξουμε, όσο είναι δυνατόν, τη σημασία των εγγράφων από τα αρχεία του Αγίου Όρους για την έρευνα του αναθέματος του Πατριάρχου Καλλίστου γενικά, ιδιαίτερα για το πρόβλημα χρονολογίας της και για το πρόβλημα του περιεχομένου της χαμένης συνοδικής πράξης.

Το ανάθεμα του Καλλίστου βρίσκεται σε στενότερη σχέση με το πρόβλημα του τίτλου του Ντουσάν και του χαρακτήρα της βασιλείας του, δηλαδή με την στάση των κρατικών και εκκλησιαστικών αρχών της Κωνσταντινούπολης προς την ανακήρυξη και στέψη του Ντουσάν ως βασιλέα Σερβίας και Ρωμανίας. Όταν δημοσιεύθηκε η απόφαση για τον αφορισμό, το γεγονός αυτό έπρεπε να κοινοποιηθεί και στο Άγιον Όρος, όπου όλα τα μοναστήρια, δεδομένου ότι ανήκαν στην πνευματική δικαιοδοσία του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, θα έρχονταν σε δύσκολη θέση απέναντι στον βασιλιά Ντουσάν, ο οποίος από το τέλος του 1345 ήταν δεσπότης του Αγίου Όρους και ευεργέτης των πολλών εκεί μοναστηριών. Η απουσία εγγράφων του Ντουσάν προς τα αγιορείτικα μοναστήρια μετά τον Ιούνιο του 1352 δίνει ένα ασφαλές *terminus post quem* για την εξάλλου άγνωστη πιο ακριβής η ημερομηνία του αφορισμού. Αυτή επίσης επιτρέπει να υποθέσουμε παύση της κοινωνίας των Ιερών Μονών με τον Ντουσάν και της μνημόνευσης του στις ιερές ακολουθίες. Είναι γνωστή μία προσπάθεια γεφυρώσεως του χάσματος το 1363 όταν ο Πατριάρχης Κάλλιστος μετέβη αυτοπροσώπως στην αυλή της βασίλισσας Γέλενας στις Σέρρες, όπου και πέθανε υπό ανεξήγητες συνθήκες, συμβάν που εμπόδισε αυτή τη φορά την επίτευξη της ένωσης των δύο εκκλησιών. Η επιστροφή της περιοχής του Ούγκλεσα στη δικαιοδοσία της Κωνσταντινουπόλεως άρχισε το 1368 και είχε ολοκληρωθεί ήδη τον Μάιο το 1371. Με τον θάνατο του Δεσπότη Ούγκλεσα στον ποταμό Έβρο το φθινόπωρο 1371 μειώθηκε και η επίδραση των Σέρβων στο Άγιον Όρος. Ακριβώς από το Άγιον Όρος ξεκίνησε η αποστολή του Γέροντος Ησαΐα του Χιλανδαρινού σε μια προσπάθεια να τερματιστεί το σχίσμα και να καταργηθεί ο αφορισμός, κάτι το οποίο τελικά έγινε στις 3 Οκτωβρίου 1375,

ακριβώς την ημέρα της μνήμης του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου, όταν οι εκπρόσωποι του Οικουμενικού Πατριαρχείου ανέγνωσαν συγχωρητική ευχή στον κεκοιμημένο βασιλιά Ντουσάν πάνω από τον τάφο του στην Πριζρένη.

Κωστής Σμυρλής

Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης

Η έκδοση των μεσαιωνικών αρχείων του Αγίου Όρους στη σειρά Archives de l' Athos: Ο τρίτος τόμος εγγράφων της μονής Βατοπεδίου και οι νέες εκδόσεις.

Η ομιλία μου παρουσιάζει την πρόοδο του εκδοτικού προγράμματος της σειράς Archives de l' Athos (Παρίσι 1946–). Στους ήδη εκδομένους 22 τόμους έρχεται να προστεθεί μέσα στο 2018 ο τρίτος και τελευταίος τόμος εγγράφων της μονής Βατοπεδίου (των ετών 1377–1500). Πρόκειται για ένα εξαιρετικά πλούσιο τόμο που περιλαμβάνει τις κριτικές εκδόσεις 99 ελληνικών και δύο λατινικών εγγράφων καθώς και τις περιλήψεις 38 οθωμανικών και 7 σλαβικών εγγράφων. Τα περισσότερα (54) από τα εκδιδόμενα έγγραφα ήταν ανέκδοτα. Με την έκδοση αυτή αυξάνεται εντυπωσιακά το διαθέσιμο αρχειακό υλικό δεδομένης της πενίας εγγράφων από την εν λόγω περίοδο στα άλλα αθωνικά αρχεία. Για να γίνει αντιληπτή η σημασία του υλικού αυτού αρκεί να αναφερθεί ότι το αρχείο της Λαύρας, που είναι το πιο πλούσιο μετά από αυτό του Βατοπεδίου, σώζει από αυτή την περίοδο μόλις 30 ελληνικά έγγραφα. Το Βατοπέδι κατέχει επίσης ένα αξιολογότερο οθωμανικό αρχείο με έγγραφα που καλύπτουν ολόκληρο τον 15ο αιώνα, 31 εκ των οποίων είναι στην τουρκική, 4 στην ελληνική και τρία στην αραβική γλώσσα και τα οποία ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου άγνωστα μέχρι τώρα. Χάρη σε αυτό το ιδιαίτερα πλούσιο υλικό μπορούμε να μελετήσουμε σειρά θεμάτων που ήταν λίγο γνωστά, ειδικότερα την ιστορία του Αγίου Όρους και της ανατολικής Μακεδονίας κατά τα τέλη του 14ου και κατά τον 15ο αιώνα, το ύστερο βυζαντινό κράτος και την πρώιμη οθωμανική περίοδο. Η ομιλία μου θα αναφερθεί τέλος και στις άλλες εκδόσεις εγγράφων που είναι σε εξέλιξη. Πρόκειται για τον δεύτερο τόμο των εγγράφων της μονής Χιλανδαρίου (των ετών 1320–1335), που βρίσκεται στο τελικό στάδιο, και για τον τόμο των εγγράφων της μονής Ζωγράφου που ετοιμάζεται.

Η συμβολή Σέρβων επιστημόνων στην έκδοση σερβικών εγγράφων από το αρχείο της Ιεράς Μονής Χιλανδαρίου.

Τα σερβικά έγγραφα από το Αρχείο της Ιεράς Μονής Χιλανδαρίου, τα οποία ανήκουν στην περίοδο που εκτείνεται από την ίδρυση της Μονής το 1198 μέχρι και την πτώση του Σερβικού Δεσποτάτου στους Οθωμανούς το 1459, αναμένεται να δημοσιευτούν σε ένα δίτομο έργο. Η πρωτοβουλία για το πόνημα αυτό προήλθε από την Ιερά Μονή Χιλανδαρίου, πρωτίστως από τον Πανοσιολογιώτατο ηγούμενο της Μονής Μεθόδιο.

Ο πρώτος τόμος θα περιέχει όλα τα έγγραφα που σχετίζονται με τη δυναστεία των Νεμανιδών, από την ίδρυση της Μονής το 1198 μέχρι τη μάχη του Έβρου (Σεπτέμβριος 1371), δηλαδή έως τον θάνατο του αυτοκράτορα Στεφάνου Ε΄ Ούρεσι (Δεκέμβριος 1371), γιού του Στεφάνου Δ΄ Δουσάν, γεγονός που οδήγησε στον αφανισμό της δυναστείας. Ο δεύτερος τόμος θα περιέχει όλα τα άλλα έγγραφα, δηλαδή τις δωρητήριες πράξεις που εκδόθηκαν από τη δυναστεία των Λαζάρεβιτς, από τοπικούς άρχοντες (των οίκων Μπράνκοβιτς, Δραγάση και Μρνγιάτσεβιτς) και από Σέρβους αρχιεπισκόπους και πατριάρχες, καθώς και τις αποφάσεις των συνελεύσεων της αδελφότητας της Μονής Χιλανδαρίου.

Ο πρώτος τόμος περιέχει: I. Μια σύντομη επισκόπηση των σημαντικότερων συλλογών σερβικών μεσαιωνικών εγγράφων που έχουν δημοσιευτεί έως τώρα στο Βελιγράδι. II. Ορισμένες παρατηρήσεις πάνω σε διπλωματικά χαρακτηριστικά (ή ιδιαιτερότητες) των δημοσιευόμενων δωρητήριων εγγράφων, όπου δίδεται ιδιαίτερη προσοχή στην αξιοπιστία τους, καθώς πρόκειται για ένα ζήτημα που έχει προκαλέσει ιδιαίτερες αντιπαραθέσεις στην επιστήμη μας. III. Τη δημοσίευση των μεταγραμμένων εγγράφων, συνοδευόμενων από τη μετάφρασή τους στη σύγχρονη σερβική γλώσσα και σχολιασμό. IV. Τη δημοσίευση τριών εγγράφων, δύο εκ των οποίων αποδίδονται στον αυτοκράτορα Δουσάν και ένα στον αυτοκράτορα Ούρεσι, τα οποία συντάχθηκαν στα τέλη του 15^{ου} και τον 16^ο αιώνα. Τα έγγραφα αυτά θεωρήθηκε πως βοήθησαν τους μοναχούς του Χιλανδαρίου να αποδείξουν, κυρίως ενώπιον των Τουρκικών αρχών, την κατοχύρωση ορισμένων δικαιωμάτων που δεν αναγνωρίζονταν στη Μονή. V. Καταλόγους στα Ελληνικά, τα Ρωσικά και τα Σερβικά και VI. Το Γενικό Ευρετήριο.

Οι πολύχρονες μελέτες μας πάνω στα σερβικά και ελληνικά δωρητήρια έγγραφα οδήγησαν στο συμπέρασμα πως οι μεταγραφές των σερβικών εγγράφων, τα πρωτότυπα των οποίων έχουν χαθεί, αποτελούν αξιόπιστες πηγές. Η αξιοπιστία τους έχει αμφισβητηθεί πολλάκις και έχουν θεωρηθεί πλαστά, κυρίως επειδή οι σερβικές μεταγραφές που πραγματοποιήθηκαν στη Μονή Χιλανδαρίου, σε αντίθεση με εκείνες στα Ελληνικά, δεν πιστοποιήθηκαν από τον Πρώτο του Άθω ή από τον επίσκοπο Ιερισσού και Άθω. Αναμφίβολα, ο λόγος ήταν η έλλειψη γνώσης της Σερβικής γλώσσας, στην οποία είχαν αποδοθεί τα κείμενα. Καταδείξαμε πως τα δεδομένα των χειρογράφων ήταν επικαιροποιημένα. Έτσι, στη μεταγραφή αναφέρεται το μη σωζόμενο πλέον αρχικό όνομα ενός χωριού που δωρήθηκε στη Μονή ή η περιγραφή των ορίων ενός μετοχίου, όπως αυτά ήταν κατά τον χρόνο συγγραφής του χειρογράφου. Θα πρέπει να προσθέσουμε πως στις μεταγραφές που πραγματοποιήθηκαν μετά το 1346 χρησιμοποιείται ο τίτλος του Πατριάρχη αντί του Αρχιεπισκόπου, ο οποίος ήταν η κεφαλή της Σερβικής Εκκλησίας κατά τον χρόνο έκδοσης του πρωτότυπου εγγράφου.

Κρίτων Χρυσοχοΐδης

Ομότιμος Διευθυντής Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

Νίκος Λιβανός

Επιστημονικός Συνεργάτης Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

Το Νεώτερο Αρχείο της μονής Ιβήρων. Μεθοδολογικά προβλήματα ταξινομήσεως και καταλογογράφησης ενός Αθωνικού αρχείου.

Την τελευταία τριετία ξεκίνησε στο πλαίσιο των εργασιών του Προγράμματος για τὰ μεταβυζαντινά αρχεία του Αγίου Όρους το έργο της ταξινομήσεως και καταλογογράφησης τού Νεώτερου Αρχείου της μονής Ιβήρων. Η εργασία αναλήφθηκε μετά από παράκληση και πρόσκληση της μονής.

Το προς ταξινόμηση αρχειακό υλικό χρονολογείται από το 1800 έως το 1912, έτος απελευθέρωσης του Αγίου Όρους και ένταξής του στο Ελληνικό βασίλειο. Το χρονολογικό αυτό όριο δεν έχει σχέση με κάποια ιστορική περιοδολόγηση και δεν τέθηκε από την επιστημονική ομάδα, αλλά από το ίδιο το υλικό. Και τούτο διότι η Γραμματεία της μονής πριν αρκετά έτη ξεχώρισε συστηματικά τα χρονολογούμενα μετά το 1912 έγγραφα ως ανήκοντα στο οίονει ενεργό αρχείο της.

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι να παρουσιαστεί το ιστορικό της αρχειακής συλλογής και οι λόγοι διαταράξεως της ενότητάς του. Θα αναφερθούν, ακόμη, τα κριτήρια που τέθηκαν για τη λειτουργική του αποκατάσταση, η μεθοδολογία εργασίας, και θα παρουσιασθεί και θα περιγραφεί το αρχειακό δένδρο το οποίο συγκροτήθηκε. Η εργασία βρίσκεται εν εξελίξει.

Γεώργιος Χαλκιάς

Δρ Θεολογίας - Σχολικός Σύμβουλος Δημοτικής Εκπαίδευσης

Η συμβολή των μοναστηριών του Αγίου Όρους στην ανάπτυξη της Εκπαίδευσης στην αιγυπτιοκρατούμενη Θάσο του 19ου αιώνα

Η Θάσος, στις αρχές του 19ου αιώνα, βιώνει σημαντικότερες και πρωτόγνωρες πολιτικές εξελίξεις. Η παραχώρησή της στον ηγεμόνα της Αιγύπτου, Μεχμέτ Αλή, το έτος 1813, και η φιλική διάθεση που επέδειξε αυτός για τα ευεργετήματα που δέχτηκε από τους Θασίους, κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του, ήταν ένα ανέλπιστο δώρο Θεού, που δημιούργησε μια όαση ελευθερίας και ασφάλειας σε ένα λαό υπόδουλο και ταπεινωμένο. Αυτό το πολιτικό πλαίσιο διαμόρφωσε ένα αξιοζήλευτο κοινοτικό αυτοδιοίκητο, τόσο σε επίπεδο κοινοτήτων όσο και στο επίπεδο μιας ευρύτερης «ομόσπονδης» θεσμικής αρχής, στην οποία εκπροσωπούνταν όλες οι τοπικές κοινωνίες της Θάσου (Πρόεδρος του νησιού και Γενική Συνέλευση).

Ένας από τους καθοριστικότερους παράγοντες που προσπάθησαν να αξιοποιήσουν οι πολιτικοί φορείς της Θάσου για την πνευματική της ανάπτυξη, κατά την τελευταία εκατονταετία της οθωμανικής κυριαρχίας, ήταν οι μακραιώνες σχέσεις αλληλεξάρτησης, που αναπτύχθηκαν με τα μοναστήρια του Αγίου Όρους. Η γειτνίαση με το αγιώνυμο όρος, οι αθρόες αφιερώσεις κτημάτων και ελαιοδένδρων από τους κατοίκους του νησιού ως ένδειξη ευλάβειας και ευγνωμοσύνης για την αγιαστική χάρη που μετέφεραν οι πατέρες της αθωνικής πολιτείας και η προσπάθεια των μοναστηριών για εξασφάλιση βασικών αγαθών που διέθετε το νησί, όπως λάδι, ελιές, κρασί και κερύ, ήταν οι βασικότεροι λόγοι για την ανάπτυξη όχι μόνο στενών οικονομικών και εμπορικών σχέσεων, αλλά και δημιουργικών πνευματικών επαφών, που είχαν άμεσο αντίκτυπο και στην Εκπαίδευση. Οι στενές πνευματικές και οικονομικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν μέσω των μετοχίων με το Άγιο Όρος, οδηγούσαν πολλές φορές τους Θασίους να ζητούν την οικονομική και πνευματική αρωγή των μοναστηριών για την ίδρυση, λειτουργία και συντήρηση των σχολείων τους, καθώς και για την υλοποίηση κοινωφελών έργων.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο οι παραπάνω ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις προσδιόρισαν τον τύπο και το εύρος των ενεργειών, που υλοποιήθηκαν από τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, για την υποστήριξη των φιλόμουσων πρωτοβουλιών, οι οποίες εκδηλώθηκαν από τους Θασίους, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Η κοινωνική και πνευματική αλληλεγγύη των μοναστηριών του Αγίου Όρους, ως ένας από τους βασικότερους σκοπούς της μοναστικής ζωής, βρίσκεται αποτυπωμένη σε δεκάδες μοναστηριακά ή κοσμικά έγγραφα. Οι πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, που υποστηρίζουν επιστημονικά την εργασία μας, αντλήθηκαν μετά από προσωπική ενδελεχή έρευνα στα αρχεία αγιορείτικων μοναστηριών (Ξηροποτάμου, Βατοπαιδίου, Φιλοθέου, Καρακάλλου, Σταυρονικήτα), όπου εντοπίστηκαν σημαντικά αδημοσίευτα έγγραφα, τα οποία σε συνδυασμό με όλα όσα αναφέρονται στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, αναδεικνύουν τον καθοριστικό ρόλο των μοναστηριών του Αγίου Όρους στην εδραίωση της Εκπαίδευσης στο νησί της Θάσου.

Η μέθοδος έρευνας που εφαρμόσαμε για την αξιολόγηση των ιστορικών τεκμηρίων που χρησιμοποιούνται στην έρευνά μας είναι η διαλεκτική-ερμηνευτική. Το τριμερές σχήμα «κατάσταση, κατανόηση, ερμηνεία» σε συνδυασμό με τη συνεχή αλληλεπίδραση και τη διαλεκτική σχέση «μέρους» και «όλου», θεωρούμε ότι οδηγεί με ασφαλέστερο τρόπο στην πληρέστερη κατανόηση των νοημάτων των κειμένων, στη συσχέτισή τους με την περιρρέουσα

ατμόσφαιρα της εποχής, στη διερεύνηση των συνθηκών που οδήγησαν στη σύνταξή τους και στην ασφαλέστερη αξιολόγηση των πληροφοριών που μας προσφέρουν. Μάλιστα, γνωρίζοντας ότι το εκπαιδευτικό σύστημα ενός τόπου βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό του περιβάλλον, επιδιώξαμε την κατανόηση, ανάλυση, και ερμηνεία όλων των ιστορικών πηγών μας με συγκριτικά στοιχεία τόσο από τον εξωεκπαιδευτικό χώρο, δηλαδή σε μακροκοινωνικό επίπεδο, όσο και από τον εσωεκπαιδευτικό (μικροκοινωνικό επίπεδο).

Επειδή το μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής-εκπαιδευτικής μας έρευνας είναι ποιοτικό στηριχτήκαμε στην κριτική και ποιοτική ανάλυση του υλικού τεκμηρίωσης, ακολουθώντας την εξής διαδικασία: συλλογή, ταξινόμηση, κατανόηση, σύνθεση, ερμηνεία και αξιολόγηση. Το υλικό τεκμηρίωσης αφορούσε τόσο τις πρωτογενείς πηγές, που δημιουργήθηκαν κατά το χρονικό διάστημα που μελετούμε όσο και τις δευτερογενείς πηγές, που σχετίζονται με αναλύσεις γεγονότων βασισμένες σε πρωτογενείς πηγές. Όπου χρειάστηκε να ερευνηθούν και να κωδικοποιηθούν ποσοτικά δεδομένα κάναμε χρήση των στατιστικών προγραμμάτων της Microsoft Excel.

Μιχαήλ Κακούρος

"Αναπληρωτής Καθηγητής στην École Pratique des Hautes Études, Sciences Historiques et Philologiques, à la Sorbonne."

"Πώς ταξιδεύουν οι σταχώσεις;" Παραγωγή και κυκλοφορία των παραδοσιακών και των εναλλακτικών μεταβυζαντινών σταχώσεων στο Άγιον Όρος τον 16ο και 17ο αιώνα.

Έναυσμα της προτεινόμενης ανακοίνωσης αποτελεί η διαπίστωση στην οποία κατέληξα πριν από αρκετά χρόνια για τις αθωνικές σταχώσεις, ότι αυτές «ταξιδεύουν» στο Άγιον Όρος (και ενίοτε εκτός). Ετίθετο επομένως το ερώτημα του πώς (και γιατί) αυτές ταξιδεύουν εντός του Αγίου Όρους.

Στο ρήμα «ταξιδεύω» πρέπει να αποδοθεί η ακόλουθη τριπλή, σημασιολογική λειτουργία (με υποδιαιρέσεις για κάθε κατηγορία) : «ταξίδι» με την έννοια της επιδράσεως στο τεχνικό επίπεδο (τύπος σταχώσεως, σύστοιχα χαρακτηριστικά, όπως διακοσμητικά μοτίβα κ. ά.) της βιβλιοδεσίας χειρογράφων εντοπιζομένων σε διαφορετικές βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους με την έννοια της μεταφοράς του ήδη βιβλιοδετημένου χειρογράφου από τον τόπο βιβλιοδεσίας στον τόπο χρήσεως (και τις ενδεχόμενες εκ των υστέρων μετατοπίσεις του εντός του Αγίου Όρους) και, τέλος, με την έννοια της από τόπο σε τόπο ασκήσεως της βιβλιοδετικής δραστηριότητας, δηλαδή άνευ μεταφοράς του χειρογράφου, αλλά με μετατόπιση του βιβλιοδέτη.

Βεβαίως, θεωρητικά τουλάχιστον, το φαινόμενο της κυκλοφορίας σταχωμένων βιβλίων είναι κατανοητό λόγω των συχνών και συστηματικών επαφών μεταξύ των αγιορειτών μοναχών, όπως και μεταξύ των μονών του Αγίου Όρους, και αντίστοιχες διαπιστώσεις έχουν για ευνόητους λόγους διατυπωθεί και για άλλους τομείς του εν τω Άθωνι βίου. Ωστόσο, στην περίπτωση των σταχώσεων, αφ' ενός μεν το φαινόμενο είναι τεχνικά δύσκολο να διαπιστωθεί με αντικειμενικό τρόπο, αφ' ετέρου δε είναι συνυφασμένο με την ιστορία του χειρόγραφου βιβλίου και την εξέλιξη του στην αθωνική μοναστική πολιτεία του 16ου και 17ου αιώνα.

Εν γένει, η λειτουργία ενός βιβλιογραφικού εργαστηρίου συμβαδίζει με την παράλληλη, και στον αυτό χώρο, λειτουργία του αντίστοιχου βιβλιοδετικού.

Η εν λόγω αρχή, την οποίαν επιβάλλουν πρακτικού χαρακτήρα λόγοι (απαραίτητος τεχνικός εξοπλισμός, παρουσία των δεόντων υλικών, βάρος και όγκος του χειρόγραφου βιβλίου), ισχύει στο Βυζάντιο και τη μεσαιωνική Δύση, ειδικότερα προκειμένου για τα μοναστικά βιβλιογραφικά κέντρα. Στη μεταβυζαντινή όμως περίοδο, και ειδικότερα στο Άγιον Όρος, τα δεδομένα είναι διαφορετικά και, μολονότι η αρχή αυτή εξακολουθεί σε γενικές γραμμές να ισχύει, υφίσταται σημαντικές διευρύνσεις και ακόμα σημαντικότερες μεταβολές, οι οποίες εκφράζονται στις τρεις κατηγορίες τις οποίες προηγουμένως ανέφερα. Αυτές σχετίζονται με την αλλαγή στη μορφή και το περιεχόμενο, την κυκλοφορία και τη διάθεση του βιβλίου και επηρεάζουν σημαντικά τη βιβλιοδετική δραστηριότητα. Φυσικῶ τῷ λόγῳ, κάποια χειρόγραφα φθάνουν (ή έχουν ήδη φθάσει) εκεί έξωθεν σε ήδη σταχωμένη μορφή, είναι όμως αριθμητικά υποδεέστερα. Αντιθέτως, εξακολουθεί και αναπτύσσεται η εντόπια βιβλιοδετική δραστηριότητα.

Τις εν λόγω μεταβολές και διευρύνσεις προσπαθεί να αποτυπώσει η προτεινόμενη ανακοίνωση, όπου μελετάται, με τρόπο που δεν έχει μέχρι τώρα ερευνηθεί, η παραγωγή και η κυκλοφορία των σταχώσεων στο Άγιον Όρος τον 16ο και 17ο αιώνα.

Η προσέγγιση εδράζεται τόσο στο μορφολογικό επίπεδο των σταχώσεων, όσο και στη χρήση του περιεχομένου των χειρογράφων τα οποία αυτές εγκλείουν. Χρησιμοποιούνται βεβαίως κειμενικά

στοιχεία, άλλα πρωτεύοντως τεχνικά τεκμήρια τα οποία αποτυπώνονται στις σταχώσεις και υποδεικνύουν τα εργαλεία τα οποία πρέπει να είχαν στη διάθεσή τους οι βιβλιοδέτες και τα αποτελέσματα τα οποία επεδίωκαν. Η ανακοίνωση αναφέρεται τόσο στην κατασκευή και την κυκλοφορία των παραδοσιακών σταχώσεων (δηλαδή των σταχώσεων βυζαντινού τύπου), όσο και αυτών τις οποίες ονομάζω «εναλλακτικές», οι οποίες μέχρι τώρα είχαν ουσιαστικά περάσει απαρατήρητες, όπως άλλωστε και ο ρόλος τους και η δράση τους. Η εν λόγω δραστηριότητα αναπτύσσεται τόσο στα οργανωμένα βιβλιοδετικά εργαστήρια (τα οποία βασικά λειτουργούν στις μεγάλες μονές του Αγίου Όρους), αλλά και σε άλλο πλαίσιο, το οποίο επίσης μελετάται στην ανακοίνωση.

Δημοσθένης Κακλαμάνος

Επίκουρος Καθηγητής Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ.

Τα ακατάγραφα χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης της Ιεράς Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους. Προλεγόμενα σε ένα συμπληρωματικό Κατάλογο των χειρογράφων της Μονής

Τὸ Ἅγιον Ὅρος ἀποτελεῖ, ὡς γνωστὸν, καὶ τὸν μεγαλύτερο ταμειυτῆρα βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χειρογράφων στὸν κόσμο, ἀφοῦ ἐκτιμᾶται ὅτι στὶς Βιβλιοθήκες τῶν εἴκοσι μεγάλων κοινοβιακῶν Μονῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν Σκητῶν, ἀπόκεινται περὶ τὶς δεκαῆξι χιλιάδες χειρόγραφα. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι σήμερα εἶναι σὲ ἐξέλιξη ἐρευνητικὰ προγράμματα καταλογογράφησης ἀγιορειτικῶν χειρογράφων καὶ ἤδη ἔχουν ἐκδοθεῖ γενικοὶ ἢ θεματικοὶ κατάλογοι γιὰ ὁμάδες χειρογράφων κάποιων ἀγιορειτικῶν Βιβλιοθηκῶν, μέγας ἀριθμὸς χειρογράφων δὲν ἔχει ἀκόμη καταλογογραφηθεῖ.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, μεταξὺ ἄλλων, ἀποτελεῖ καὶ ἡ συλλογὴ χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἱεράς Μονῆς Παντοκράτορος, στὴν ὁποία περιλαμβάνονται περισσότερα ἀπὸ τετρακόσιοι βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινοὶ κώδικες. Ἄν καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρου καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τοὺς Λ. Πολίτη καὶ Μ. Μανούσακα, ὥστόσο περισσότερα ἀπὸ ἑξήντα χειρόγραφα τῆς συλλογῆς δὲν ἔχουν ἔως σήμερα τύχει περιγραφῆς.

Στὴν εἰσήγησή μας θὰ προσπαθήσουμε νὰ παρουσιάσουμε τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθήσαμε γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ Συμπληρωματικοῦ Καταλόγου τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἱεράς Μονῆς Παντοκράτορος, προβαίνοντας, ἐπιπλέον, σὲ κάποιες εἰδικότερες παρατηρήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴ χρονολόγησι, τὸ περιεχόμενον, τοὺς γραφεῖς καὶ τὴν προέλευσι τῶν συγκεκριμένων χειρογράφων.

Ζήσης Μελισσάκης

*Φιλολόγος-Παλαιογράφος, Κύριος ερευνητής Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Εθνικού
Ιδρύματος Ερευνών*

«Η καταλογογράφηση των κωδίκων αρ. 328-400 και των παλαιότερων εντύπων (15ος και 16ος αι.) της Μονής Ιβήρων. Δύο παράλληλα προγράμματα»

Στο πλαίσιο της προσπάθειας της Μονής Ιβήρων για αναλυτική καταγραφή ολόκληρου του έντυπου και χειρόγραφου πλούτου της βιβλιοθήκης της βρίσκονται σε εξέλιξη δύο παράλληλα προγράμματα καταλογογράφησης σημαντικού μέρους των ελληνικών κωδίκων (αρ. 328-400) και όλων των ελληνικών και λατινικών εντύπων του 15ου-16ου αιώνα που κατέχει.

Η σύνταξη του καταλόγου των κωδίκων αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος νέας καταλογογράφησης των χειρογράφων, το οποίο σχεδιάστηκε στις αρχές του 1990 και έχει ήδη αποδώσει καρπούς με την έκδοση δύο τόμων (κώδικες 1-100 και 1387-1568), ενώ βρίσκεται σε εξέλιξη η εκπόνηση άλλων δύο. Το τρίτο μέρος της σειράς καταλόγων, που εκπονείται από εμάς, περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά χαρτώα μεταβυζαντινά χειρόγραφα, σύμμεικτου κυρίως περιεχομένου, μεταξύ των οποίων ορισμένα από τα πλέον γνωστά της Μονής, όπως ο ογκώδης «Ωκεανός» του λογίου του 16ου αιώνα Θεοφάνη Ελεαβούλκου. Στην ανακοίνωση αναλύονται οι παλαιογραφικές, κωδικολογικές, φιλολογικές, αλλά και ιστορικές ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει το συγκεκριμένο υλικό, τα προβλήματα που προκύπτουν κατά την επεξεργασία του και η μεθοδολογία που ακολουθείται στην περιγραφή του.

Ο κατάλογος των παλαιότερων εντύπων εντάσσεται στο πρόγραμμα καταγραφής ολόκληρου του περιεχομένου της βιβλιοθήκης εντύπων της Μονής, βρίσκεται σε εξέλιξη από το 2003 και θα περιλαμβάνει λεπτομερείς περιγραφές των περίπου πεντακοσίων ελληνικών και εκατόν πενήντα λατινικών τίτλων των δύο πρώτων αιώνων της τυπογραφίας. Ωστόσο λαμβάνοντας υπόψιν τα έργα που καταλαμβάνουν περισσότερους του ενός τόμους, καθώς και τα πολλαπλά αντίτυπα άλλων, οι τίτλοι αυτοί αντιστοιχούν σε περίπου εξακόσια ελληνικά και διακόσια λατινικά «σώματα» βιβλίων. Στην ανακοίνωση δίνονται πληροφορίες για το περιεχόμενο των εντύπων αυτών, την ιστορία τους, όπως προκύπτει από τα σημειώματα που φέρουν πολλά από αυτά, την κατάσταση διατήρησής τους, καθώς και την πολύπλοκη μέθοδο περιγραφής τους, η οποία οφείλει να αναδείξει ταυτόχρονα τη μοναδικότητα του καθενός, αλλά και τη στενή σχέση που πολύ συχνά έχει με κάποιο άλλο είτε ως συσταχόμενο με εκείνο είτε ως μέρος της ίδιας σειράς βιβλίων είτε ως απλό αντίτυπο του ίδιου έργου.

Πατάπιος μοναχός Καυσοκαλυβίτης

Βιβλιοθηκάριος Σκήτης Καυσοκαλυβίων. Δρ. Θεολογίας

Τών Αγιορειτών Ύμνογράφων ὁ χορός.

Ἡ καταγραφή τῆς ὑμνογραφικῆς παραγωγῆς στό Ἅγιον Ὅρος

Ἡ Ὑμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας μας εἶναι μία τέχνη λειτουργική μέσα στήν ὁποία λατρεία, δόγμα καί ἦθος περιχωροῦνται καί συναρμόζονται. Τό Ἅγιον Ὅρος ἀπό αἰῶνες ἔχει προστεθεῖ στούς ἱερούς ἐκείνους τόπους ὅπου καλλιιεργήθηκε καί ἐμπλουτίστηκε ἡ ἐκκλησιαστική μας ποίηση, ἀφοῦ στό πέρασμα τῶν δώδεκα αἰῶνων μοναχικῆς ζωῆς, δέν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι οἱ Ἀγιορεῖτες πατέρες, πού τίμησαν καί ἀνέδειξαν μέ τήν προσφορά τους τήν ἐκκλησιαστική ποίηση καί μουσική καί ἔθεσαν ἀνεξίτηλα τήν σφραγίδα τους στήν Ὑμνογραφία, ἀσχολούμενοι καί ἐπιδιδόμενοι εἴτε στήν σύνταξη ὑμνογραφημάτων εἴτε στή μελοποίηση τῶν ἔργων αὐτῶν. Ἡ χορεία τῶν Ἀγιορειτῶν πατέρων πού ἀσχολήθηκαν μέ τήν Ὑμνογραφία, εἶναι πλούσια καί ἀξιόλογη. Τούς περισσότερους ἀπό τούς Ἀγιορεῖτες ὑμνογράφους, κατά τό μέτρο τοῦ χαρίσματος πού δόθηκε στόν καθένα ἀπ' αὐτούς, διακρίνει ἡ ἀνεση μέ τήν ὁποία χρησιμοποιοῦν τήν βυζαντινή καί τήν ἀρχαία ἑλληνική γλῶσσα -ὅπως δείχνουν τά ὑμνογραφήματά τους- ὁ πλοῦτος καί ἡ πυκνότητα τῶν νοημάτων, τό εὐρυθμον τῶν ὕμνων, ἡ ἐκφραστικότητα, τό γλαφυρό ὕφος καί ἡ εὐχέρεια κατά τήν ποίηση, ἡ κομψότητα τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἡ εὐρηματικότητα τῶν ἰδεῶν καί ἡ ἐν συντομίᾳ περιεκτικότητα καθῶς καί ἡ μεταφορά τοῦ ἀσκητικοῦ πνεύματος, τοῦ μοναχικοῦ ἠθους καί τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ Ἀγιορεῖτες ὑμνογράφοι δημιούργησαν τίς συνθέσεις τους στό πλαίσιο τοῦ Ἀγιορείτικου λεγομένου Τυπικοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀκολουθίας.

Ὅρισμένοι ἀπ' αὐτούς εἶναι ἐξαιρετικῆς καλλιπέπειας ὑμνογράφοι καί ἔχουν παράγει ἔργα ἐξαιτίας τέχνης καί τεχνικῆς μετρικῆς, μιμούμενοι παλαιότερους ὑμνογράφους. Ἄλλοι ἔχουν συντάξει ἕναν μεγάλο ἀριθμό ὑμνογραφημάτων, ἀπό τά ὁποῖα, ὅσα ἔχουν ἐκδοθεῖ ἢ ἔχουν ἤδη περιληφθεῖ στά ἐν χρήσει Μηναῖα (κυρίως τοῦ ὁσίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου καί τοῦ μοναχοῦ Γεράσιμου Μικραγιαννανίτου) ψάλλονται σέ ὅλον τόν ὀρθόδοξο κόσμον, ὅπου λειτουργοῦν ὀρθόδοξοι ναοί καί μοναστήρια. Παράλληλα, πληθώρα χειρογράφων παραδίδουν Ἀκολουθίες, Παρακλητικούς Κανόνες, Χαιρετιστήριους Οἴκους, ἀναπληρώσεις Ἀκολουθιῶν καί ἄλλα ὑμνογραφήματα, πού περιμένουν ὑπομονετικά στίς πλούσιες ἀθωνικές βιβλιοθήκες τόν ἐκδότη τους. Ἄλλοι πάλι Ἀγιορεῖτες, ὅπως ὁ Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός, συνέβαλαν στή διόρθωση, ἀποκατάσταση καί συμπλήρωση τῶν λειτουργικῶν μας βιβλίων.

Παρ' ὅλα αὐτά ἡ γνώση τῆς ὑμνογραφικῆς παραγωγῆς τῶν ἀθωνιτῶν μοναχῶν, τῶν νεωτέρων κυρίως χρόνων (ἰδιαίτερος ἀπό τοῦ 16ου μέχρι τοῦ 20οῦ αἰῶνα) ἀποτελεῖ desideratum στόν χώρο τῆς λόγιας μεταβυζαντινῆς παραγωγῆς, καθῶς δέν ἔχει ἀκόμη γίνει ἀντικείμενο σοβαρῆς μελέτης καί ἔρευνας. Ἐκτός ἀπό ἕνα πολύ συνοπτικό ἄρθρο τοῦ μοναχοῦ Γερασίμου Μικραγιαννανίτου: Ἡ Ὑμνογραφία ἐν ἀγίῳ Ὁρει (Ἀθήνα 1966), μία ἐκτενέστερη μελέτη τοῦ Π. Πάσχου: Ὑμνογραφία καί ὑμνογράφοι στό Ἅγιον Ὅρος (Θεσσαλονίκη 1997) καί ἕνα πρόσφατο πόνημα τοῦ γράφοντος: Ἀθωνικά Ὑμναγιολογικά Μελετήματα (Θεσσαλονίκη 2014) ἡ βιβλιογραφία στό θέμα τῆς Ἀγιορειτικῆς Ὑμνογραφίας δέν εἶναι ἰδιαίτερα πλούσια. Συμβολή πρὸς τήν ἀναπλήρωση αὐτοῦ τοῦ κενοῦ ἀποτελεῖ καί ἡ παρούσα εἰσήγηση, πού ἔρχεται νά συμπληρώσει ἕνα σκέλος τῆς προηγηθείσας ἐπιστημονικῆς ἔρευνας σχετικῆς μέ τήν ἀγιορειτική ὑμναγιολογική παραγωγή, ἀπό τή βυζαντινή περίοδο μέχρι τή νεότερη περίοδο καί τίς μέρες μας (τέλη 20οῦ αἰ.), ὅπου ἀρκετοί Ἀγιορεῖτες διακονοῦν τήν ποιητική ὑμνογραφική τέχνη.

Παρατίθενται περιεκτικά βιογραφικά σημειώματα όλων των Άγιορειτών ύμνογράφων, εμπλουτισμένα με νέα, άγνωστα αρκετές φορές στοιχεία και γίνεται μία πρώτη παρουσίαση του υπό ολοκλήρωση Καταλόγου όλων των μέχρι σήμερα έπισημασμένων έργων τους, έκδεδομένων και μή· έργων πολλαπλώς χρήσιμων για τήν έπιστήμη και τήν λατρευτική πράξη τής Όρθόδοξης Έκκλησίας.

Ή έν ξεelίξει αυτή μελέτη εύελπιστεϊ να άναδείξει τήν τεράστια συμβολή των Άγιορειτών Ύμνογράφων στήν άνάπτυξη τής έκκλησιαστικής μας Ύμνογραφίας (ιδιαίτερα στους δύσκολους καιρούς τής Τουρκοκρατίας και των Νεομαρτύρων) και να άποτελέσει έλάχιστη συμβολή στήν Άθωνική Προσωπογραφία και στή μελέτη τής πνευματικής κίνησης του Άγίου Όρους στό πέρασμα των αίωνων.

Πασχάλης Ανδρούδης

Επικ. Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ

Τα κατεστραμμένα βυζαντινά Μοναστήρια του Αγίου Όρους: ιστορία, αρχιτεκτονική και γλυπτός διάκοσμος

Με την ανακοίνωσή μας παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα των πολυετών ερευνών μας γύρω από τα κατεστραμμένα βυζαντινά μοναστήρια του Αγίου Όρους. Τα μικρότερα μοναστήρια και τα μονύδρια που είχαν ιδρυθεί στο Άγιον Όρος από τα τέλη του 10ου μέχρι και τον 11ο αιώνα ξεπερνούσαν τα 200 σε αριθμό. Σταδιακά τα καθιδρύματα αυτά άρχισαν να ερημώνουν, να εγκαταλείπονται, ή και να απορροφώνται από τις μεγαλύτερες, κυρίαρχες μονές που επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Στο πλαίσιο των ερευνών μας καταγράψαμε τις θέσεις των κατεστραμμένων μεσοβυζαντινών μονυδρίων, επιχειρώντας παράλληλα και την ταύτισή τους, σύμφωνα με τα δεδομένα των πηγών και τους «περιορισμούς». Επίσης αποτυπώσαμε και σχεδιάσαμε τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπά τους (καθολικά, πύργοι, τείχη), όπως και την καταγραφή των γλυπτών που προέρχονται από αυτά. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα έχουμε συγκροτήσει ένα μεγάλο corpus των μονυδρίων του Άθω, με αναλυτική καταγραφή του κάθε μονυδρίου, το οποίο προσφέρει πολύτιμο υλικό για την ιστορία, τη ζωή και την τέχνη της μοναστικής πολιτείας κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας

Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης

Μνημειακή ζωγραφική τον 19ο αιώνα στο Άγιον Όρος: Οι τοιχογραφίες των παρεκκλησίων Αγίων Αναργύρων, Κοιμήσεως της Θεοτόκου και Αγίας Ευφημίας της Μονής Ξενοφώντος

Η μνημειακή ζωγραφική τον 19ο αιώνα στο Άγιον Όρος παρουσιάζει ιδιαίτερο καλλιτεχνικό και ιδεολογικό ενδιαφέρον. Οι θεολογικές αναζητήσεις που καταγράφονται στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα (Κολλυβαδική Αναγέννηση, Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης) και οι νέες ιστορικές συγκυρίες (Ελληνική Επανάσταση, ίδρυση του Νεοελληνικού Βασιλείου, Τανζιμάτ) επέδρασαν και στην εξέλιξη της εκκλησιαστικής τέχνης στον Άθωνα.

Στον αιώνα αυτό καταγράφονται δύο μεγάλες καλλιτεχνικές τάσεις: Η πρώτη έχει την αφετηρία της στις εικαστικές αρχές που εισήγαγε ο Διονύσιος εκ Φουρνά. Βασικοί φορείς του πνεύματος του Διονυσίου είναι τα δύο μεγάλα καλλιτεχνικά εργαστήρια που δραστηριοποιούνται στον Άθωνα, οι Καρπενησιώτες και οι Γαλασιάνοι ζωγράφοι, καθώς επίσης και μεμονωμένοι ζωγράφοι, η συμβολή των οποίων δεν θα πρέπει να παραγνωριστεί. Τα εργαστήρια αυτά και οι ζωγράφοι διαμορφώνουν μια ιδιαίτερη, τοπική, αγιορείτικη εικαστική γλώσσα, με αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά τα οποία προέρχονται από την μεταβυζαντινή καλλιτεχνική παράδοση εμπλουτισμένη με στοιχεία από το μπαρόκ και το ροκοκό. Η τάση αυτή, λόγω της πνευματικής ακτινοβολίας του Αγίου Όρους, εξακτινώνεται και σε άλλες περιοχές του βαλκανικού χώρου, ιδιαίτερα στην ευρύτερη περιοχή της Ροδόπης. Η δεύτερη τάση εμφανίζεται περί τα μέσα του 19ου αιώνα και εκπροσωπείται από το εργαστήριο της συνοδείας των Ιωασσαφίων ζωγράφων. Η τάση αυτή δέχεται ισχυρές επιδράσεις από την τέχνη των Ναζαρηνών και διαμορφώνει ιδιαίτερα καλλιτεχνικά, αγιορείτικα, χαρακτηριστικά. Ενδιαφέρον δε παρουσιάζει το γεγονός ότι γνωρίζει ευρύτατη διάδοση σε όλο τον Ορθόδοξο χώρο, όχι μόνο της βαλκανικής και της Ρωσσίας, αλλά γίνεται αποδεκτή από κύκλους κληρικών και λογίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, καθώς και των άλλων τριών Πρεσβυγενών Πατριαρχείων στη Μέση Ανατολή.

Τα τελευταία χρόνια η ζωγραφική της περιόδου αυτής αποτέλεσε το ερευνητικό αντικείμενο αρκετών ιστορικών της τέχνης και ήδη έχουν δημοσιευθεί μελέτες σχετικά με την τέχνη της εποχής στο Άγιον Όρος.

Η εισήγηση εντάσσεται στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας που πραγματοποιείται για τη μνημειακή ζωγραφική στο Άγιον Όρος κατά τον 19ο αιώνα (καλλιτεχνικές τάσεις και αισθητικές προτιμήσεις). Παρουσιάζονται οι αδημοσίευτες τοιχογραφίες των παρεκκλησίων των Αγίων Αναργύρων, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και του νάρθηκα του παρεκκλησίου της Αγίας Ευφημίας της Μονής Ξενοφώντος. Οι τοιχογραφίες είναι έργο των ζωγράφων από τη Γαλάτιστα, όπως συνάγεται από την επιγραφή (παρεκκλήσιο των Αγίων Αναργύρων), καθώς και από τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά (παρεκκλήσιο Κοιμήσεως της Θεοτόκου και νάρθηκα του παρεκκλησίου της Αγίας Ευφημίας). Το εικονογραφικό πρόγραμμα των ναυδρίων αυτών παρουσιάζει καλλιτεχνικό και εικονολογικό ενδιαφέρον, γιατί σ' αυτό αντανakλώνται οι καλλιτεχνικές τάσεις, καθώς και οι ιδεολογικές αναζητήσεις που καταγράφονται στο α' μισό του 19ου αιώνα στον Άθωνα. Επιπρόσθετα, η επιλογή από τους Ξενοφωντινούς μοναχούς του συγκεκριμένου εργαστηρίου για τη φιλοτέχνηση των τοιχογραφιών στα παρεκκλήσια της νέας πτέρυγας αντανakλά τις αισθητικές προτιμήσεις κύκλων λογίων μοναχών που εγκαταβίωσαν στη Μονή Ξενοφώντος, ενώ ταυτόχρονα εκφράζει και την πνευματική παράδοση που

δημιουργήθηκε στη μονή μετά τη μετατροπή της σε κοινόβιο, περί το 1784, υπό τον Καυσοκαλυβίτη ιερομόναχο Παΐσιο.

Νικόλαος Μπονόβας

Δρ Αρχαιολόγος Εφορείας Αρχαιοτήτων Σερρών

Οι χάρτινες ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ εικόνες μέσα από τα αθωνικά αρχεία

Το ενδιαφέρον των ερευνητών για τις χάρτινες θρησκευτικές εικόνες έχει εκδηλωθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Υλικό από συλλογές ιδιωτών και μονών άρχισε να γίνεται γνωστό στην έρευνα και έχει παρουσιασθεί σε περιοδικές εκθέσεις με επιστημονικούς καταλόγους, που έχουν οργανωθεί με μεγάλη επιτυχία. Αξεπέραστη στο ερευνητικό πεδίο των χάρτινων εικόνων εξακολουθεί να παραμένει η έκδοση του δίτομου έργου της Ντόρης Παπαστράτου Χάρτινες Εικόνες. Ορθόδοξα Θρησκευτικά Χαρακτικά 1665-1899 που εκδόθηκε στην Αθήνα, το 1986.

Όλα αυτά φανερώνουν ότι έχουν ωριμάσει οι συνθήκες για την έρευνα ενός νέου όσο και εν πολλοίς άγνωστου εικαστικού είδους που αφορά τις χάρτινες θρησκευτικές εικόνες. Πρόκειται για ξυλογραφίες, χαλκογραφίες και λιθογραφίες, για να αναφερθούμε στη χρονική σειρά εμφάνισής τους, συμβάλλοντας στην προσέγγιση της ζωγραφικής στους όψιμους μεταβυζαντινούς και νεότερους χρόνους (18ο-20ό αιώνα), μέσω της μελέτης της εικονογραφίας και της δράσης χαλκογράφων και σταμπαδούρων (εκτυπωτών) χάρτινων εικόνων. Η χάρτινη εικόνα δημιουργείται ως αποτύπωμα ενώ χρησιμοποιείται και ως σχέδιο εργασίας, ως «εργαλείο» των ζωγράφων.

Οι γνώσεις μας γύρω από τις χάρτινες εικόνες και τις συνθήκες παραγωγής τους στη μοναστική πολιτεία του Άθω εμπλουτίζονται σημαντικά από το αρχαιολογικό υλικό, το οποίο απόκειται στις βιβλιοθήκες του Άθω και αφορά οικονομικά κατάστιχα με ετήσιους ισολογισμούς μονών, αλληλογραφία μονών και μοναχών, καθώς επίσης προσωπικά αρχεία. Έτσι, προσδιορίζεται με ακρίβεια η ίδρυση και το εύρος λειτουργίας αγιορείτικων εργαστηρίων χαρακτικής, τα ονόματα μελών τους, οι οποίοι έγιναν οι προμηθευτές χαλκογραφιών μονών και σκητών, και οι τιμές μονάδος των έργων.

Η έρευνά μας ξεκίνησε το έτος 1998 και από τη διεξαγωγή της συμπεραίνουμε ότι: α) το σωζόμενο υλικό είναι άνισο από πλευράς διατήρησης και κατανομής, β) η μονή Βατοπεδίου έχει να επιδείξει παραγωγή 500.000 χάρτινων εικόνων το χρονικό διάστημα από το 1834 έως το 1905, για να ακολουθήσουν οι μονές, γ) Ξηροποτάμου με 67.020 (1816-1914), δ) Σίμωνος Πέτρας με 17.000 (1849-1902), Κωνσταμονίτου 4.750 (1845-1858) και Αγίου Παύλου 3.200 (1830-1862). Πιστεύουμε ότι η ευρεία κυκλοφορία χάρτινων εικόνων συνδέεται με την πνευματική ακτινοβολία του Άθω, την αθρόα επίσκεψη πιστών ευρείας προέλευσης στα πνευματικά του καθιδρύματα και με τις συχνές εξορμήσεις μοναχών προς τις κοινότητες ορθοδόξων.

Η έρευνα συνεχίζεται με στόχο το σύνολο των μονών, σκητών και κελιών του Άθω, με στόχο την αποκόμιση ολοκληρωμένης εικόνας.

Ariadna Voronova

Διευθύντρια του Τμήματος Ιστορίας και Θεωρίας της Χριστιανικής Τέχνης, PhD

Σχολή Εκκλησιαστικών Τεχνών, Ορθόδοξο Πανεπιστήμιο Αγίου Τύχωνος, Μόσχα

Η επίδραση της Αθωνικής αρχιτεκτονικής στη διαμόρφωση του ρωσο-βυζαντινού ύφους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το Επισκοπείο της Μόσχας.

Το ρωσο-βυζαντινό καλλιτεχνικό ύφος έχει καταστεί μία από τις εκφάνσεις της αρχιτεκτονικής του ιστορικισμού στη Ρωσία, η οποία εξαπλώθηκε στην ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική από τα μέσα του 19^{ου} ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το φαινόμενο αυτό αναπτύχθηκε εν μέσω της αύξησης του ενδιαφέροντος σε όλη την Ευρώπη για την εθνική αρχιτεκτονική, στη Ρωσία ωστόσο συνδέθηκε ιδιαίτερα με το Βυζάντιο λόγω της συνέχειας της ρωσικής αρχιτεκτονικής από τη βυζαντινή. Το ρωσο-βυζαντινό ύφος εμφανίστηκε στη ρωσική αρχιτεκτονική κατά τη δεκαετία του 1830, άρχισε δε να αναπτύσσεται χάρη στις πρώτες ανακαλύψεις βυζαντινών μνημείων και χάρη στην υποστήριξη των Ρώσων αυτοκρατόρων, καθώς το ύφος αυτό ενσάρκωνε την ιδέα της Ορθοδοξίας και της ηγεμονικής συνέχειας από το Βυζάντιο στη Ρωσία.

Η επίδραση της ελληνικής αρχιτεκτονικής, ιδιαίτερα των παλαιότερων αθωνικών μονών, όπως της Μεγίστης Λαύρας, του Βατοπεδίου και του Χιλανδαρίου, οδήγησαν στη δημιουργία πολλών εξαιρετικών εκκλησιών και μονών σε ολόκληρη την πρώην Ρωσική Αυτοκρατορία. Το βυζαντινό ύφος κυριάρχησε στη Ρωσία και τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματά του είναι η Μονή του Νέου Άθω του Αγίου Σίμωνος του Κανανίτη στην Αμπχαζία, η Μονή του Αγίου Ιωάννη και ο ελληνικός ναός του Αγίου Δημητρίου στην Αγία Πετρούπολη, η Μονή Ποκρόβ στο Κότκοβο κοντά στην Αγία Τριάδα – Λαύρα του Σεργίου, η εκκλησία που χτίστηκε στη Μόσχα και ήταν αφιερωμένη στην εικόνα της Παναγίας από το Βατοπέδι, η Μονή της Μεταμορφώσεως του Βαρλαάμ και πολλές ακόμα.

Στη Ρωσία, το ύφος αυτό υιοθετήθηκε επίσης σε δημόσια κτίρια που έφεραν στο εσωτερικό τους παρεκκλήσια, συμπεριλαμβανομένων νοσοκομείων, καταφυγίων και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Τα κτίσματα αυτά χαρακτηρίζονται από τη χρήση προσόψεων με ορατή την τοιχοποιία τους, στην οποία χρησιμοποιούνται κόκκινες πλίνθοι. Ο συνδυασμός βυζαντινών και παλαιορωσικών στοιχείων αποτέλεσε ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής των επισκοπικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σε ολόκληρη τη Ρωσία, δημιουργώντας το λεγόμενο "επισκοπικό ύφος" κατά την περίοδο αυτή. Παράδειγμα αυτής της περιόδου είναι το Επισκοπείο της Μόσχας, που σήμερα αποτελεί την έδρα του Ορθόδοξου Πανεπιστημίου του Αγίου Τύχωνος.

Το Επισκοπείο της Μόσχας (1901-1903, έργο του αρχιτέκτονα Peter Vinogradov), παράλληλα με το Παρεκκλήσιο του Αγίου Πρίγκιπα Βλαδίμηρου και την αίθουσα συνεδριάσεων, αποτελεί αρχιτεκτονικό μνημείο του ρωσο-βυζαντινού ύφους, καθώς και σύμβολο της ιστορίας της Ρωσικής Εκκλησίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Βασικός σκοπός του κτιρίου ήταν να αποτελέσει ένα εκπαιδευτικό πνευματικό κέντρο κατά τη δύσκολη προ-επαναστατική περίοδο στη Ρωσία. Το 1917-1918 φιλοξένησε τις συνεδριάσεις του Τοπικού Συμβουλίου της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, το οποίο αποφάσισε την αποκατάσταση του Πατριαρχείου και εξέλεξε τον Πατριάρχη Τύχωνα, ενώ έλαβε πολλές ακόμα αποφάσεις οι οποίες συμφιλίωσαν και ένωσαν τη ρωσική κοινωνία μπροστά σε σοβαρές αντιξοότητες. Πολλά μέλη του Συμβουλίου μαρτύρησαν για την πίστη τους και αγιοποιήθηκαν.

Κατά τη σοβιετική περίοδο το κτίριο ανακατασκευάστηκε, χάνοντας όλα τα αρχικά του χαρακτηριστικά, ενώ άλλαξε επίσης ο λειτουργικός του σκοπός. Καταβλήθηκε τεράστια προσπάθεια για την ανάκτηση και ανακατασκευή του κτιρίου για το Ορθόδοξο Πανεπιστήμιο του Αγίου Τύχωνος, η οποία αποκατέστησε και τον αρχικό σκοπό του κτίσματος. Η αποκατάσταση του Επισκοπείου της Μόσχας αφιερώθηκε στη χιλιοστή επέτειο της κοιμήσεως του Αγίου Πρίγκιπα Βλαδίμηρου το 2015. Τα εγκαίνια του κτιρίου πραγματοποιήθηκαν στις 26 Ιουλίου, από την Αυτού Αγιότητα, τον Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσίων Κυρίλλου. Οι τοιχογραφίες του κύριου παρεκκλησίου του Πρίγκιπα Βλαδίμηρου και του αντίστοιχου του Αγίου Πατριάρχη Τύχωνος, καθώς και όλων των νεομαρτύρων-μελών της Τοπικής Συνόδου του 1917-1918 φιλοτεχνήθηκαν από καθηγητές και φοιτητές του Τμήματος Εκκλησιαστικών Τεχνών του Πανεπιστημίου του Αγίου Τύχωνος.

Αθανάσιος Παπαϊωάννου

Εργαστήριο Δασικής Εδαφολογίας, Τμήμα Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος Α.Π.Θ.

Ευάγγελος Ματζίρης

Τμήμα Αλσών, Δενδροστοιχιών και Φυτωρίων, Δήμος Θεσσαλονίκης

Ευγενία Παπαϊωάννου

Εργαστήριο Εδαφολογίας, Τμήμα Γεωπονίας Α.Π.Θ.

Η Αγιορειτική παράδοση της εμπειρικής μεθόδου καλλιέργειας των πρεμνοφυώνδασών καστανιάς (*Castanea sativa* Mill.) και η επίδρασή της στη γονιμότητα του εδάφους

Η ευαισθησία προς το φυσικό περιβάλλον υπάρχει σε ολόκληρη την ιστορία της Αθωνικής πολιτείας. Βασικό έργο του μοναχού είναι να φυλάσσει τον τόπο και οι Αγιορείτες έδειχναν πάντοτε ιδιαίτερη ευαισθησία για τον τόπο που φυλάσσουν. «Το Πνεύμα του Θεού διδάσκει τη συμπόνια για όλη την κτίση, ώστε να μην κόβουμε ούτε ένα φύλλα του δένδρου χωρίς ανάγκη», έλεγε ο άγιος Σιλουανός ο Αθωνίτης.

Η ξύλευση και γενικότερα η χρήση δασικών προϊόντων αποτελούν αντικείμενα ιδιαίτερης φροντίδας και μέριμνας. Πολλές μονές εξάρτησαν την κάλυψη των αναγκών τους από την εκμετάλλευση των δασών τους και ιδιαίτερα των δασών καστανιάς, τα οποία αποτελούν ένα σημαντικό μέρος των φυσικών πληθυσμών βλάστησης της χερσονήσου.

Με την προτροπή του Λαυριώτη μοναχού Ευλόγιου Κουρίλα (1880- 1961), είχαμε αναγωγή των δασών καστανιάς σε καστανωτά, δηλαδή σε πρεμνοφυή δάση. Ο δασοκομικός χειρισμός και η διαχείριση των καστανωτών από τους μοναχούς, εξελίχθηκε σε μια ιδιαίτερη μέθοδο, η οποία αν και πρακτική ανταποκρίνεται στις επιστημονικές απόψεις καλλιέργειας του δάσους.

Τα βασικότερα προβλήματα στη διαχείριση των συστάδων καστανιάς είναι η εκλογή του περιτροπού χρόνου, η μορφή παρακράτησης, η εποχή υλοτομίας και ο τρόπος υλοτομίας. Η συχνότητα εφαρμογής των αποψιλωτικών υλοτομιών, η ρύθμιση του αυξητικού χώρου των πρεμνοβλαστημάτων και η ομοιόμορφη κατανομή των καλά αναπτυσσομένων απόμων μέσα στη συστάδα, μπορούν να επηρεάσουν τη γονιμότητα του εδάφους και συνεπώς την παραγωγική ικανότητα του σταθμού και την παραγωγική δυνατότητα των συστάδων.

Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε στη χερσόνησο του Αγίου Όρους με σκοπό τη μελέτη της επίδρασης του χρόνου υλοτομίας στην γονιμότητα του εδάφους. Τα στοιχεία 15 δειγματοληπτικών επιφανειών, τριών διαφορετικών ηλικιών 10, 20 και 40 ετών πρεμνοφυών συστάδων καστανιάς, αναλύθηκαν για να μελετηθούν οι σχέσεις μεταξύ των εδαφικών παραμέτρων, και του τρόπου διαχείρισης. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχει σημαντική συσχέτιση μεταξύ της ηλικίας της συστάδας και των εδαφολογικών παραμέτρων. Γενικά επικρατεί η τάση των αυξημένων συγκεντρώσεων οργανικής ουσίας και θρεπτικών στοιχείων στο έδαφος των συστάδων ηλικίας 10 και 40 ετών σε σχέση με τις συστάδες ηλικίας 20 ετών. Κρίνεται απολύτως απαραίτητο για την συνέχιση και διατήρηση της διαχείρισης των δασών καστανιάς του Αγίου Όρους με την εμπειρική μέθοδο των μοναχών, να αυξηθεί ο περίτροπος χρόνος των 20-22 ετών, αφού η εφαρμογή αυτής της πρακτικής είναι πιθανόν να οδηγήσει σύντομα σε υποβάθμιση των εδαφικών πόρων.

Λέξεις κλειδιά: Άγιον Όρος, πρεμνοφυή δάση καστανιάς, εμπειρική μέθοδος καλλιέργειας και διαχείρισης, οργανική ουσία, θρεπτικά στοιχεία.

Βασίλειος Χατζημιχαηλίδης

Διευθυντής ΚεΔΑΚ

Αχιλλέας Κάππης

Ηλεκτρολόγος Μηχανικός ΚεΔΑΚ

Στέλιος Κουρμπέτης

Ηλεκτρολόγος Μηχανικός ΚεΔΑΚ

Το ενεργειακό πρόβλημα στο Άγιον Όρος. Αναγκαιότητες και Προκλήσεις

Τις τελευταίες δεκαετίες, η κτηριακή και πληθυσμιακή ανάπτυξη στο Άγιον Όρος και η αύξηση του πλήθους των επισκεπτών συνοδεύτηκαν με ανάλογη αύξηση των ενεργειακών αναγκών των μονών. Καθώς το Άγιον Όρος δεν είναι συνδεδεμένο στο ελληνικό δίκτυο μεταφοράς ενέργειας, οι ανάγκες καλύπτονται με τη χρήση ηλεκτροπαραγωγών ζευγών (H/Z) με καύσιμο το πετρέλαιο. Η πρακτική αυτή έχει ως συνέπεια τόσο την ηχητική και ατμοσφαιρική ρύπανση όσο και την δαπάνη μεγάλων χρηματικών ποσών εκ μέρους των μονών.

Το πρόβλημα απασχόλησε την Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους και στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας, σε αρμονία με τις τεχνολογικές εξελίξεις και το νομοθετικό πλαίσιο που σταδιακά δημιουργήθηκε, προκρίθηκε η λύση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας. Μέσα από μία διαδικασία που διήρκησε μία πενταετία οριστικοποιήθηκαν οι πρώτες μελέτες για την εγκατάσταση φωτοβολταϊκών πεδίων, τα οποία θα καλύψουν μέρος των ενεργειακών αναγκών των μονών.

Στόχος της παρουσίασης είναι αρχικά να αναδειχτούν οι συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες των μονών για ενέργεια και οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή της χρήσης των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας. Στη συνέχεια θα αναλυθεί το θεσμικό πλαίσιο που διέπει τη χρήση τους στο Άγιον Όρος και, τέλος, οι διεργασίες που οδήγησαν στην έγκριση των πρώτων μελετών από το Διοικητικό Συμβούλιο του ΚεΔΑΚ.